

TÜRKİYE İŞÇİ TARİHİNDE ZONGULDAK AMELE KÖYLERİ TARTIŞMASINA RIZA TEVFİK'TEN BİR KATKI¹

Arş. Gör. Tamer GÜVEN

Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (tamerguven@ibu.edu.tr)

ÖZET

Sanayileşme tarihinde, büyüyen şehirlerin nüfusunun çoğunluğunu oluşturan işçilerin sosyal organizasyonundaki önemli kavramlardan biri de amele köyleridir. Böyle bir modelin Türkiye’de uygulanmasına dair ilk teklif Ereğli Kömür Havzası için yapılmıştır. Ancak Havza’ya Avusturya’dan davet edilen Profesör Granigg işçilerin toprak ile bağlarının kopararak bir araya getirilmelerinin sorunlara yol açacağını beyan etmiştir. Bu sebeple de, Granigg, Filyos ve Çaycuma arasında bir köy kurularak işçi ailelerinin buraya yerleştirilmelerini tavsiye etmiştir. Granigg’in projesi hayata geçemese de halihazırdaki literatüre göre amele köyleri kavramı ilk defa Türkiye’deki yazın hayatına bu vesile ile girmiştir. Ancak Doktor Rıza Tevfik 1909’da “İngiltere’de bir Amele Köyü” başlıklı yazısı ile bu kavramı Osmanlı yazın hayatına zaten kazandırmıştır. Bu yazı çerçevesinde öncelikle amele köyü kavramının tarihsel niteliğine değinilecek, ardından bu kavramın Zonguldak Kömür Havzası ile alakası tarihsel süreç ile ortaya konulduktan sonra Rıza Tevfik’in bu kavrama bakış açısı değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Zonguldak Kömür Havzası, Şirket Şehri, Amele Köyü, Bournville, Rıza Tevfik.

A CONTRIBUTION TO ZONGULDAK WORKER VILLAGE DEBATE IN TURKISH LABOR HISTORY FROM RIZA TEVFİK

ABSTRACT

Worker village is a key concept of social organization of the workers who constitute the majority of the growing cities population in the history of industrialization. Such a concept for the first time is evaluated for Ereğli-Zonguldak Coalfield in Turkey. However, Professor Granigg, who was invited from Austria to Havza pointed out that it would cause problems for the workers to be together with breaking their land ties. Granigg recommended to construct a village for the settlement of workers’ families. Even if the Granigg’s project did not implement, the concept of the worker village entered the Turkish literature by this way. Doktor Rıza Tevfik had already contributed the concept of the worker village to Ottoman Literature with his article, titled “İngiltere’de Bir Amele Köyü” published in 1909. In this article, firstly, will be mentioned about the worker village concept’s historical sense and then will be put forward the relevance of this concept with historical process of the Zonguldak Coal Basin and lastly the perspective of the Rıza Tevfik about this concept will be evaluated.

Keywords: Zonguldak Coal Basin, Company Town, Workers’ Village, Bournville, Rıza Tevfik.

¹ Bu çalışma 7-9 Eylül 2017 tarihinde, Zonguldak’ta gerçekleştirilen Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Kongresi’nde sunulan “Son Dönem Osmanlı Münevverlerinden Doktor Rıza Tevfik ve İngiltere’de bir Amele Köyü” başlıklı bildirisinin yeniden değerlendirilmesi ile elde edilmiştir.

1. Giriş

Sanayi Devrim ile artan imalat üretimi, işgücü ihtiyacını tarihte görülmemiş şekilde artırmıştır. Ürün ve hizmetler piyasaya açılırken bunlar içindeki en önemsi unsur emeğin bir meta olarak piyasaya açılmasıdır. Emeğin piyasaya açılması ile kırsal nüfus giderek azalmış ve şehir nüfusu aynı nispette ve hatta daha fazla artış göstermiştir. Ancak şehirlerde yaşamaya başlayan ve büyüyen işçi sınıfı altyapı hizmetlerinin sınırlılığı ve yaşam koşullarının zorluğu sebebiyle, tabii olarak bazı sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İşveren tarafında ise, kimi zaman maden ve doğal kaynaklar başta olmak üzere, özellikle şehirlere ve insan kaynağına uzak olan yerlerde işgücü arzını temin edebilmek için bazı özel çözümler üretilmiştir. ‘Company town’ (şirket şehri), bu duruma özel bir çözüm yolu olarak ortaya çıkmıştır. Bu yapılarda işgücü, üretimin gerçekleştirileceği alana konutlar inşa edilerek taşınmış ve ihtiyaçlarının çok büyük bir bölümü işveren tarafından karşılanmıştır. Bu tip yapılar sadece üretimin, işgücü kaynağına uzak olduğu yerlerde var olmamış, 20. yüzyıl yaklaşırken işçiler için şehir hayatının sebep olduğu sıkıntılara da çare olmak için belli bir dönüşüm de yaşayarak varlıklarını devam ettirmişler.

Bu dönüşümle meydana gelen şirket şehirlerinden biri de, Birmingham’da çikolata ve kakaodan değişik ürünler üreten Cadbury ailesinin inşa ettiği Bournville’dir. İşgücünü Bournville’de bahçeli evlerde, yeşil alanı bol bir mekanda ikamet ettiren Cadbury ailesi, onları kalabalık, pis ve sıhate uygun olmayan yerleşimin ortaya çıkardığı sorunlardan bitaraf etmeye çalışmıştır. II. Meşrutiyet’in ilk dönem liberal havası içinde kurulan Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası’nın kurucu kadrosundan ve en aktif yazarlarından biri olan Rıza Tevfik Bölükbaşı Bournville’i ziyaret etmiştir. Yazar bu dergide 1909 yılında yayınlanan “İngiltere’de Bir Amele Köyü” başlıklı yazısında hem sanayileşme sonrası orataya çıkan işçi-işveren ilişkilerine değinmiş hem de Bournville’in kurucusu olan George Cadbury ile olan münasebetinden bahsetmiştir. ‘Yeni köy’ olarak adlandırdığı bu fabrika için sahip olduğu fikirlerini de aynı zamanda bu yazıdan öğrenmek mümkündür.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda hem ordusunun modernleşmesi hem de modern sanayi için kurduğu fabrikalar sebebiyle kömüre artan bir oranda ihtiyaç duymuştur. Kömürün en önemli coğrafi merkezi olan Ereğli-Zonguldak Kömür Havzası da bu vesile ile dikkatleri üstüne çekmiştir. Havzada yeterli sermaye ve işgücünün bulunmaması, devleti gün geçtikçe piyasaya daha fazla alan açan bir anlayışı sahiplenmeye ikna etmiştir. En çok hissedilen eksiklik ise işgücünün hem nitelik hem de nicelik açısından yetersiz oluşudur. Bu sebeple de köylülerin zorunlu çalıştırılması gibi yollara başvurulmuştur. Cumhuriyet döneminde işgücü arzı ilk dönemde piyasaya bırakılmıştır. Ancak devletin sanayileşme ve demiryolu inşa etme projeleri kömür üretiminin mekanize edilmesini, bu ise işçilerin daha yoğun bir şekilde kullanımını gerektirmiştir. Havzanın en büyük işletmecisi olan Ereğli Şirketi Etibank tarafından devletleştirilince bir takım raporlar ile işgücü temininin nasıl çözüleceği tartışılmıştır. Bu raporlarda işgücünü madenlerin yakınına taşınması tavsiye edilmiş ancak bunun hangi yolla yapılacağına ortak bir karara varılamamıştır. Avusturyalı Granigg işçilerin ekip biçecekleri ve aileleri ile birlikte yaşayabilecekleri alanlar inşa edilmesini, aksi taktirde köy hayatına alışmış işçilerin sorun çıkaracağı görüşünü beyan etmiştir. Ancak bu projelerin tümünden vazgeçilerek köyleri maden ocakları ile birleştirecek yolların yapılmasına ve zorunlu çalıştırmanın yeniden devreye sokulmasına karar verilmiştir. Amele köyleri, bir şirket şehri türü olarak Türkiye’deki literatüre bu vesile ile girdiği düşünülse de bundan çok daha öncesinde Rıza Tevfik Bölükbaşı bu terimi Osmanlı yazın hayatına katmıştır.

Çalışma Zonguldak Kömür Havzasındaki devlet-işveren-işçi ilişkilerini bu perspektif ile incelemeyi hedeflemektedir. Ayrıca Rıza Tevfik’in yazısından, Batı kaynaklı olan şirket şehri kavramına bir Osmanlı aydınının nasıl yaklaştığını ve işçi-işveren ilişkisi hakkında liberal ve sosyalist yaklaşımlar konusunda ne düşündüğüne değinecektir. Bu vesile ile çalışmanın ikinci bölümü Zonguldak Kömür Havzasındaki işgücü arzı sıkıntısını ve bu sıkıntıya nasıl yaklaşıldığını tarihsel olarak anlamlandırmak için ayrılmıştır. Üçüncü bölümde ise ilk olarak şirket şehri kavramının farklı anlamları ve ortaya çıktıktan sonra yaşadığı dönüşümlere değinilmiştir. Ardından ise Rıza Tevfik Bölükbaşı’nın sanayi devrimi ve sonrasında ortaya çıkan işçi-işveren ilişkilerine dair genel görüşleri yer alacaktır. Üçüncü bölümün sonunda ise Rıza Tevfik Bölükbaşı’nın Bournville gezisi üzerine edindiği izlenimleri ve buranın tasavvur ve inşasını gerçekleştiren George Cadbury ile olan münasebeti aktarılmaya çalışılacaktır. Sonuç kısmında ise tüm bunların birbiri ile olan alakası kurulmaya çalışılacaktır.

2. Zonguldak Kömür Havzasında İşçi Sıkıntısı

Osmanlı İmparatorluğu’nda fabrika usulü sanayileşme hamlesinin başladığı 19. yüzyıl öncesinde de ücrete mukabil çalıştırılan işçiler mevcuttur. Ancak bunlar Süleymaniye Camii inşaatı gibi belli bir amaç ile toplanıp daha sonra dağılan gruplardan ibarettir. Bu gruplar tamamıyla mülksüzleşmiş değillerdir. Ücretli işçilik ancak fabrikalar ile yaygınlaşmaya başlamıştır. Zanaat sisteminde daha ailevi bir yapıya sahip usta-kalfa-çırak ilişkileri fabrika çatısı altında daha kurumsal, işçi-işveren ilişkilerinin daha belirgin olduğu bir yapıya dönüşmüştür. Ancak fabrikaların ihtiyaç duyduğu kalifiye işçi ihtiyacı bu ilk işçiler tarafından karşılanamayınca

bazı fabrikalar kapanmak zorunda kalmıştır (Yıldırım, 2013:24-26). Ancak Bursa’da olduğu gibi bazı fabrikalar diledikleri anda kalifiye işçi bulamıyorlardı. İpek üreticiliğini buhar makinesi ile fabrika sisteminde devam ettirmek isteyen İsviçreli Falkeisen, kurduğu fabrika için ilk dönemlerde çalışacak işçi bulamamıştır (Sarç, 1940:37). Mesele sadece fabrikalar ile sınırlı değildir. Ücretli işçilik sadece sanayide değil tarımsal üretimde de pek yaygın değildir. Nitekim İzmir’de büyük çiftlikler olarak üretim yapmak isteyen İngilizler, ücretli işçi bulamadıklarından bu niyetlerinden vazgeçmişlerdir. Tarımdaki küçük köylü üreticiliği, özellikle de 19. yüzyıl için artık bir devlet politikası haline gelmiştir. Çünkü bir yüzyıl öncesinde ayanların taşrada güçlenmesi ve merkezi tehdit eder hale gelmesi, devleti bu konuda daha ihtiyatlı davranmaya itmıştır. Ayrıca ayanların taşradan toplanan verginin hatırı sayılır bir kısmına el koyması, küçük birimlerin daha kolay vergilendirilebilir olduğu kanısı birlikte düşünüldüğünde onların yerine küçük üreticiliğin desteklenmesi kaçınılmaz olmuştur. Anadolu’da tarım arazilerinin %75’i, sayıları 1 milyonu aşan küçük köylü üreticilerinin elindeydi Bu politika sayesinde küresel sermayenin Osmanlı İmparatorluğu içindeki varlığını sınırlandırmak daha kolay bir yolla mümkün olabilmıştır (Pamuk, 2015:128-132; Nickoley 1924’den aktaran Quataert, 2008:55).

İşçilerin hem nitelik hem de nicelik olarak eksikliği aynı şekilde Zonguldak Kömür Havzasında da hissedilmekteydi. Kömür madeninin çıkarılmaya başlandığı 1840’lı yıllarda Havzadaki işçi sayısı birkaç yüz iken, 1890’larda 6.000’e yükselmiş ve Birinci Dünya Savaşı sırasında ise 10.000’in üzerine çıkmıştır Havza köylerinden elde edilen işgücü devamlı ve istekli olmadığından ilk dönemlerde Havzada da kalifiye işçi sıkıntısı baş göstermiş bunun için Hırvat ve Karadağlı işçiler istihdam edilmiştir (Quataert, 2009:91). Genel olarak Havza köylüleri, kömürün çıkarılmak istendiği ilk günden beri köylerini terk ederek madenlerde çalışmak istemiyorlardı (Çatma, 2006:116). İngiltere’de ve Fransa’da olduğu gibi köylülerin zor ve zahmetli işlerde çalıştırılmaları çok mümkün görünmüyordu. 19. yüzyılda gerçekleşen Osmanlı sanayileşme hamlesinin en büyük engellerinden biri olarak köylülerin takındıkları bu tavır zikredilmektedir (Clark, 1992:49).

Havzada işgücü arzı köylülerin rızaları gözetilerek temin edilemeyince 1867 yılında Dilaver Paşa Nizamnamesi yayınlandı. Bu nizamname ile Ereğli’nin 14 köyünde 13-50 yaş arası erkekler münavebeli mükellefiyete tabi tutuldu. Köylüler ayın yarısını madenlerde diğer yarısını ise köylerindeki işleri ile geçiriyorlardı. Ancak bu şekilde işgücü sorunu bir nebze düzene girmiştir. Devletin istihsal olunan kömürü ‘*miri mübaya*’ usulü ile bazen piyasa fiyatının da altında alması yüzünden girişimciler sıkıntı yaşıyorlardı. Havzadaki teknoloji gelişemediği gibi yeni girişimcilerin piyasaya girmesi için yeterli teşvik de bulunmuyordu. Bazen de devletin bu girişimcilere olan borçları uzun müddet ödenemiyordu. 1881 yılında Duyun-ı Umumiye İdaresinin kurulması ile Osmanlı maliyesinin bir takım gelirlerine de el konulunca, kömür istihsal eden müteahhitlere ödeme yapmak devlet açısından daha da zorlaşmıştır. Bu sebeple devlet tarafından 1882 yılında kömür istihsal eden müteahhitlere, istihsal ettikleri kömürlerin %40’ını piyasaya satmaları için ruhsat verilmiştir. Bu kâr teşviği Havzadaki yatırımları olumlu etkilemiş, bir takım girişimci kömür istihsal için havzaya yatırım yapmış, kömür istihsal etme tekniği de bu vesile ile gelişmiştir. Gelişen teknoloji ve artan yatırımlar işçi ihtiyacını hem niteliksel hem de niceliksel açıdan artırmıştır. Ancak Dilaver Paşa Nizamnamesi, sadece Ereğli köylerindeki köylülere istihdam olunmayı zaruri kılmıyor, dışarıdan işçi çalıştırılmasını da yasaklıyordu. Ancak münavebeli olarak çalışan Havza köylülerinin bir ayakları köylerinde olduğundan, maden işlerinde uzman olamamış kalifiye işgücü ihtiyacı karşılanamıyordu. Sonunda devlet 1906 yılında, dışarıdan da işçi çalıştırılmasına olanak tanıdı. Böylece Havza dışından başka madenlerde çalışmış ehil madenciler de Havzada çalışma imkanı buldular. Gelişen teknoloji ve artan yatırımlar sadece madenlerde çalışacak işçilere duyulan gereksinimi artırmamış, aynı zamanda yerüstünde çalışacak uzman işçiler için de yeni bir talep oluşturmuştur. Madenlerdeki işçi sayısının muazzam artışı yanında, işçi gruplarının modern anlamına daha fazla yaklaşarak ücrete bağımlı mülksüz bireyler haline gelmeleri, hem grev hareketlerinin meydana gelmesine hem de örgütlü olmasa da aralarındaki bağın güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bu durum ise, Havzadaki kömür madenlerinin 1848’de işletilmeye başlanmasının ardından geçirilen safhalarla birlikte, faaliyetlerin hem emek hem de sermaye açısından daha fazla keskinleşip piyasaya bağımlılığın arttığı bir durum meydana getirmiştir. 1921 yılında TBMM hükümeti zorunlu çalıştırmayı kaldırmış ve Cumhuriyet ile, emek arzının piyasa şartlarında belirlendiği bir döneme girilmiştir. (Güven, 2015).

Tablo1: 1920’lerde Günlük Ortalama Kişi Başı Kömür Üretimi

Zonguldak	Fransa	İngiltere/Cardiff	Almanya/Ruhr	İskoçya
520 kg	700 kg	890 kg	1200 kg	1470 kg

Kaynak: Gürboğa (2005)’den, İktisat Vekaletinden Havza-i Fahmiye, 1927 (MTA, No. 1272), s. 47.

Cumhuriyet döneminde madencilerin üretkenliğinin diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında geride kaldığı görülmüş ve bunun giderilmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Üretkenlik az olduğu gibi mevsimsel dalgalanma da yaşanıyordu. İstanbul Ticaret Odası'nın raporuna göre Temmuz ayında 7208 tona kadar düşen kömür istihsalı Ağustos'ta 103.841 tona kadar çıkabiliyordu. Bu dalgalanmanın sebebi hasat zamanlarında köylülerin hasatlarını kaldırmak için köylerinde çalışmayı tercih etmeleriydi. Bu durum verim düşüklüğünün arkasındaki en önemli sebebin düzenli, ehil ve istikrarlı bir işgücünün olmaması olduğuna işaret etmiştir. Çözüm ise, işgücünün büyük kısmını oluşturan köylü işçileri köylerinden ayırıp maden sahalarına yakın amele köyleri inşa etmekte görülmüştür (Gürboğa, 2005).

Özellikle 1930'lu yılların ikinci yarısında demiryolu projelerinin ve devlet güdümünde sanayileşmenin hız kazanması kömüre olan ihtiyacı 1920'li yıllara göre daha fazla artırmıştır. 1935'te Etibank kurulmuş ve 1937 yılında Ereğli Şirketi millileştirilmiştir. Etibank genel müdürü olan Reşit Gencer Havzadaki kömür üretim teknolojisi ile ilgili bir raporu hükümete sunmuştur. Bu rapora göre maden şirketleri, Havzadaki teknolojiyi geliştirmeye dair bir teşebbüste bulunmadıkları gibi bunun için bir teşviğe de sahip değildirlir. Bunun sebebi ise, iç piyasada kömür fiyatının yüksek oluşundan dolayı, üretim maliyeti birim başına ne olursa olsun yüksek karların garanti olmasıdır. Nasıl olsa köylüler aynı zamanda köylerine bağlı olup emeğin yeniden üretimini bir kısmını kendileri üstlendikleri için işgücü ücretleri de çok düşük seviyelerdeydi. Bir de coğrafyanın mekanik üretime geçişe engel olması sebebiyle düşük ücrete, yüksek birim başı maliyete, düşük toplam üretime ve yüksek karlara dayalı bir üretim gerçekleştirmek maden şirketleri için daha uygundu. Mekanik üretimin ağırlık kazanması içinse işçilerin istikrarlı bir suretle çalıştırılması, hayat şartlarının iyileştirilmesi ve eğitim olanaklarının geliştirilmesi gerekiyordu. Bu sorunların tümünü çözmek için amele mahalleleri projeleri tavsiye edildi. Bu projeye göre işçiler köylerinden koparılıp maden ocaklarının yakınında inşa edilen amele mahallelerinde iskan ettirilecekti. Böylece işçilerin köyleri ile irtibatı kesilip tüm enerjileri madenlere hasredilecek, işçiler daha iyi yaşam şartlarına kavuşturulacak ve yeni üretim tekniklerinin icabına göre eğitilebileceklerdi (Gürboğa, 2005).

Etibank 1938'de bu projeyi hayata geçirmek istemiştir. Ancak Avusturya Leopen Maden okulundan Havzaya davet edilen Granigg bu projeye karşı çıkmıştır. Granigg klasik işçileşme teorisini eleştirerek işçilerin toprakla ve köyle irtibatının kesilmesini eleştirmiştir. Toprakla bağlantısı kesilen işçinin Avrupa'da toplum hayatını tehdit edip sosyal düzenin bozulmasında başat role sahip olması, Granigg'i bu doğrultuda düşünmeye sevk etmiştir. Bu durumdan kendi ifadeleri ile şu şekilde bahsetmektedir (Buğra, 2013:110-111):

İçtimai tarih açıkça gösteriyor ki, işçinin toprakla olan alakasının kesilmesi, muhtelif sınıflar memleketlerde o kadar sefalet ve karışıklıklar meydana getirmiş olan proleterlerin doğmasına sebep olmuştur... Bilhassa umumi harpten sonra anlaşılmaya başlamıştı ki Sanayi ile Ziraat iki düşmanı, birbirinin zıddı iki kutup değil fakat, bilakis, sanayi amelesine işleyecek toprak vermeye Ziraat ile Sanayi telif etmek mutlak surette mümkündür. Zonguldak-Kozlu'da evler inşa edilse bile işçi bütün hayatında orada- oturmak istemeyecektir. Çünkü Türk işçisi henüz bozulmamıştır, kökleri henüz toprakta, köydedir ve ergeç köyüne dönecektir. Bundan maada Türk- işçisi karısının da çalışmasını ister. Halbuki Zonguldak-Kozlu'da arazi darlığından dolayı kadınlar çalışmayacaktır.

Ereğli Kaymakamlığı da yapmış olan Tunalı Hilmi, kendi raporunda madenlerin çevresinde bulunan ve madenlerde çalışmakta olan yöre halkından şu şekilde bahsetmektedir (Kırpık, 2004:57): *"Türk çiftçidir, çobandır amele olamaz. Ameleliği beceremez. Saf açık havada yaşar olan Türk, tabiatıyla kayıtsızdır. Ameleliğin istediği takyidatta (bağlılık, sınırlama) bulunamaz."* Granigg için halihazırda işçilerin kendi köylerinde yaşadıkları model uygun olsa da köyde buldukları sürece devletin kontrolü altında bulunamayacaklardı. Ancak Granigg'in tavsiye ettiği gibi Filyos-Çaycuma hattında işçileri aileleri ile birlikte iskan edip, belli miktar toprak sahipliği ile tarımsal faaliyetlerde buldukları bir proje gerçekleştirilir ise, işçiler devlete geçim ve iskan yönünden daha fazla bağımlı olacaklarından daha uysal da olacaklardı. Bu sayede, işçiler şehir hayatı içinde keskin sınıf kimliklerine sahip olamayıp devlet için bir tehdit de oluşturmayacaklardı (Gürboğa, 2005).

Wallerstein (2012:26-28) proleterleşme sürecini hızlandıran unsurun kapitalistler değil emekçi sınıf olduğunu ileri sürmüştür. Emeği proleter ve yarı proleter olarak ayırmış ve proleterleri ücrete daha bağımlı olanlar olarak tanımlamıştır. Ona göre ücretli emek kullanan girişimciler her zaman üretim maliyetlerindeki ücret payını minimumda tutmak isteyeceklerdir. Benzer bir iş için, aynı etkinlik düzeyinde, proleterlerin yarı proleterlere göre daha fazla ücret talep edeceklerini öne sürmektedir. Çünkü proleter ailelerde, aile gelirinin daha yüksek bir oranı piyasadan elde edilen ücretlere bağımlıdır. Hayatlarını devam ettirmek için talep edecekleri ücret, yani ücret eşiği bu sebeple yarı proleter ailelere göre daha yüksektir. Yarı proleter aileler içinde emek, eğer ücretli olarak kullanılmazsa, daha düşük verimde dahi olsa bir şekilde kullanılacaktır. Bu vesile ile oluşacak artıklar, yarı proleter aileleri piyasadan elde edecekleri ücretlere daha az bağımlı kılacağından, daha düşük ücretlere çalışmayı kabul edeceklerdir. Bu sebeple işverenler için yarı proleterleri istihdam etmek proleterleri istihdam etmekten daha avantajlıdır. İşçinin kendisini yeniden üretim maliyeti, yarı proleterlerin aile üyelerinin

piyasa dışı aktivitelerine de dayandığı için işverenin sorumluluğu azaltılmış olur. İşverenler bu sebeple yarı proleterlerin proleter hale gelmelerini istemezler. Çünkü emek maliyetleri artmış olur. İkinci sebep ise proleterleşmenin ortaya çıkardığı siyasal sonuçlardır.

Zonguldak Kömür Havzasını Wallerstein'in şeması doğrultusunda değerlendirdiğimizde bazı kısımların uyumlu bazı kısımların ise uyumsuz olduğu görülecektir. Yarı proleter kavramı Havza köylülerini tanımlamak için uygundur. Çünkü köylüler madenlerde çalışmakla birlikte, sadece kendileri köylerinde arazilerini değerlendirmemekte aynı şekilde eş ve çocukları dahi ev içinde ve dışında üretime katkıda bulunmaktadır. Bu sayede ailenin hayatta kalması için gerekenler sadece işçinin madenlerde çalışması ile elde edilmeyip, bunun yanında ev içinde ve dışındaki üretim hayatlarını idame ettirmede etkili olmaktadır. Bu sebeple çok düşük ücretlere çalışmaları mümkün olabilmekteydi. Eğer bu işçiler tam proleter hale gelselerdi ücret ile elde ettikleri, en azından kendilerini hayatta tutmaya yetecek seviyede olmalıydı. Bu ise işverenin ilk duruma göre daha fazla ücret ödemesine sebep olacaktı. Gerçek durumda ücretlerin yarı proleter oluşu işverenler için uygun iken işgücünün çalışmaya pek de istekli olmaması bu sefer üretimi tümüyle tehdit etmekteydi. Havzanın ilk işletilmeye başlandığı yıllarda işçiler hem nitelik hem de nicelik olarak eksik olduklarından dışarıdan işçi çalıştırmak gerekmişti. Daha sonra bu çaba yeterli olmayınca 1867 yılında ilk mükellefiyet ilan edildi ta ki 1921'e kadar. Cumhuriyet ile birlikte piyasa temelli emek arzı devam etti. Şirketler için yarı proleter işçiler kârı artıran bir unsurdur. İşçi ücretleri düşüktü, mekanik üretim ise, nasıl olsa yurt içi satışlar ile yüksek karlar elde edilebildiği için gerekli görülüyordu. Ancak devlet toplam üretimin artırılmasını arzuluyordu. Bunun yolu ise, devletin görüşüne göre mekanik üretimi arttırmakta yatıyordu. Mekanik üretimin artırılması için ise işgücünün eğitimi ve daha nitelikli olması elzemdi. Bunun anlamı ise işçilerin daha proleter hale gelmeleriydi.

Zonguldak'ta Wallerstein'in ileri sürdüğü gibi proleterleşme sürecinin hızı işçilerin ücretlerini artırma hassasiyetlerinden değil, devletin sanayileşme politikalarını ateşleme tutkusundan kaynaklanmıştır. Uzmanlar, ücretlerin toplam maliyetlerin içindeki ağırlığının artacağından çok proleterleşmenin siyasi ve toplumsal sonuçları üzerine devleti uyarışlardır. Granigg deyim yerindeyse yumuşak bir iniş için köylüleri beton mahallere hapsedmeyip, toprakla haşır neşir olabilecekleri bir yapı ile barındırılmasını savunmuştur. Ancak devlet 1940'ta yine zorunlu çalıştırmaya başvurmuştur. Havza köylülerini köylerinden koparmaya sıcak bakmamıştır. Bunun sınıf mücadelelerine yol açabileceğini ve köylülerin köylerinden kopmaya pek sıcak bakmayacağını tahmin etmiştir. Nitekim Gelik ve Karadon işçilerine bir amele köyü inşa etmek için Kilimli'ye bağlı Cumayarı köyü istimlak edilmek istenmiş ancak köylüler bu durumdan ciddi şekilde rahatsız olmuşlardır. Bu sebeple köyleri madenlere bağlayacak yollar inşa edilip işçilerin köylerinden koparılmayarak madenlere taşınmaları sağlandı. Nitelikli işçiler için, ki bunlar toplam işgücünün %25'ini sağlıyorlardı, 4000 bahçeli ev inşa edilmesine karar verildi. Niteliksiz işçiler ise köylerinde bırakılacaktı. Böylelikle hem düşük ücretler garanti altına alınmış hem de işçilerin dayanışmasından kaynaklanıp devlet için tehdit oluşturacak bir tehlikenin önüne geçilmiş oldu (Gürboğa, 2007:64-65). Devletin bir işveren olarak, hem düşük ücretleri hem de işçileri kontrol altında tutmayı garanti altına almaya çalışan bir anlayışa sahip olması Wallerstein'in şemasına uymaktadır. Ancak Havza köylülerinin hiç de proleterleşmek istemedikleri gerçeği ise Wallerstein'in öngörülerini açısından düşündürücüdür.

3. Rıza Tefvik Bölükbaşı ve Amele Köyleri

Çocukluğu ve ilk gençliği Gelibolu'da geçen Rıza Tefvik Bölükbaşı, 1884'te girdiği Galatasaray Sultanisi'ni ve 1887'de başladığı Mekteb-i Mülkiyye'yi, karıştığı öğrenci olayları sebebiyle yarıda bırakmıştır. Ancak daha sonra eğitimine Tıbbiye-yi Mülkiyye'de devam etmiş, burayı da hayatındaki karışıklıklardan dolayı 1889'da ancak bitirebilmiştir. 1907 yılında girdiği İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde, 1911 yılında parti içerisinde muhalifler tarafından kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katıldı. Daha sonra parti içerisinde yaşanan çekişme ve kavgalardan dolayı 1913-1918 yıllarında politikadan çekilerek Karantina İdaresi'nde çalışmıştır. 1918'de tekrar politikaya dönerek nazırlık dahi olmak üzere çeşitli görevlerde bulunmuştur. Anadolu'daki Milli Mücadele ile ters düşmesinden dolayı Mısır'a kaçmış ve 1943 yılında tekrar geri dönmüştür. 'Feylesof' lakabı ile bilinen Rıza Tefvik en çok şairliği ile tanınmıştır. Özellikle de Milli Edebiyat döneminde sade bir Türkçe ile, o dönemin en beğenilen şairlerinden bazı örnekler kendisine aittir. Ancak bunun yanı sıra Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası'nda yazdığı yazılar daha çok iktisat ve toplumsal düzen ile alakalıdır (Uçman, 2008:68-69).

Rıza Tefvik adı geçen dergide sosyolojik düşüncenin Türkiye'de açılım yapmasını sağlayan yazarlardandır. Bu dergi II. Meşrutiyet döneminin başlarında liberal bir söylemle, 27 sayı yayınlanmıştır. İlk sayısı 28 Aralık 1908'de, son sayısı ise 14 Mart 1911 yılında yayınlanmıştır. 1918 yılında ise Meşrutiyet idaresinin sözcülüğünü, İktisadiyyat Mecmuası gibi müdahaleci söylemlerin ağır bastığı bir dergi üstlenmiştir. Bu aynı zamanda II. Meşrutiyet'i ilan edenlerin 1908-1918 arasında iktidar dönemlerinin başı ve sonu arasında nasıl fikri bir düşünsel evrim geçirdiklerinin de göstergesidir. Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası'nı Rıza Tefvik Mehmed Cavid ve Ahmed Şuayib ile birlikte çıkarmıştır. Derginin bu kurucu kadrosunun hazırladığı önsözde toplumsal bilimlerin karşılığı olan '*ulum-i ictimaiyye*' olmadan devletin ıslahatların yanlış olacağına dikkat çekilmiş ancak, Batıdan alınan her türlü fikrin de uygulanamayacağına işaret edilmiştir.

Örneğin sosyalizm, komünizm, anarşizm ve feminizm gibi. Yine de derginin amacı sosyoloji bilimini Türkiye’de tanıtmaktır. Ancak bu eylemin henüz Batı ülkeleri gibi sanayileşmenin ve sonucunda meydana gelen toplum yapısının ortaya çıkmadığı bir ülkede yapıldığı unutulmamalıdır (Toprak, 2013:23-27; Doğan, 1999:5)

Rıza Tevfik bu dergide en çok yazısı çıkan ikinci kişi idi. Yazdığı yazılardan bazıları “Nüfus Meselesi ve Ehemmiyet-i Siyasiye ve İctimaiyesi”, “Ahlakın Nüfusa Tesiri”, “Bazı Mukaddimat-ı Felsefiye”, “Tasnif-i Ulûm”, “Hükümet ve Hürriyet, Spencer’in Felsefesi” gibi başlıklara sahiptir. Bizi ilgilendiren yazısı ise 3. cildin 10. sayısında 14 Ekim 1909’da 209-223 sayfaları arasında “İngiltere’de Bir Amele Köyü” başlığı ile yayınlanmıştır. Bu yazı Rıza Tevfik’in İngiltere’ye gerçekleştirdiği bir gezi üzerine kaleme alınmıştır. Yazının ilk kısmında medeniyet ve sanayileşme kavramları üzerine Rıza Tevfik’in genel görüşleri yer almıştır. Ardından ziyaret ettiği şehirlerden bahseder. Bunlardan en önemlisi Birmingham’dır. Çünkü bu şehirde bulunan ve adı Bournville olan, Cadbury ailesine ait fabrika onu ziyadesiyle etkilemiştir. Bu fabrikayı diğerlerinden farklı kılan durum işçilerin iskânı için fabrika arazisi içinde evlerin inşa edilmesidir.

3.1. Şirket Şehirleri Tarihsel Gelişimi ve Bournville’in İnşası

Şirket şehirleri sanayi devrimi ile birlikte Avrupa ve Kuzey Amerika’da, 19. yüzyılın ikinci döneminde ortaya çıkmış olan toplumsal ve iktisadi yapılardır. Genellikle bu yapılar, yerleşim merkezlerine uzak olan madencilik ve imalat işletmelerine düzenli ve istikrarlı bir işgücü temin etmek adına kullanılmıştır. Sanayileşme ve sermaye stoku arttıkça Latin Amerika, Afrika, Orta Doğu ve başta Çin ile Japonya olmak üzere Asya’nın sömürgeleştirilmiş bölgelerinde de görünür olmuştur. İngilizce olarak ‘*comany town*’ olarak ifade edilen şirket şehirleri *mill town*, *factory village*, *workers’ village*, *enclaves* gibi nüans farklılıklarından doğan bazı türlere de sahiptir. Ancak bu gibi terimlerin kavramsal olarak genel ifade edilimi şirket şehridir. ‘*Mill towns*’ daha çok endüstrileşmenin ilk dönemlerinde, su gücünden yararlanan değirmenlerin yakınında kurulmuştur. Buhar gücü ile çalışan fabrikalardan önce girişimciler, enerjiyi su gücünden faydalanan değirmenlerin çevrim gücünden elde ediyorlardı. İşgücünün bu değirmenlere götürülmesi ise onlara konutların inşa edilmesi ile mümkün olabilmekteydi. Kereste üretenler de nehirlerin taşıma gücünden faydalanarak maliyetleri azalttıkları için üretim birimlerini nehir yakınlarına kurmaktaydılar. Madenlerde de doğal olarak faaliyetleri madenlerin yakınında olduğu için, işgücünü buralara taşınması gerekmektedir. Üretim gerçekleştiği mekanların yerleşim yerlerine uzak olmaları yüzünden işgücü sadece üretimin gerçekleştiği mekana taşınmakla kalmaz, aynı zamanda tüketim ürünleri ve beledi hizmetleri de şirketler karşılamak zorunda kalırlardı. Hatta ABD’deki bazı madenlerde kurulanları yönetim birimlerinin idare ve denetiminden, mahkemelerin yargılama yetkisinden bile bağımsızdır. Kimi zaman bu çabalar devlet tarafından da yürütülmüştür. Özellikle planlı ekonomilerde stratejik kaynakları korumak adına yapılan üretim faaliyetlerinde şirket şehirlerine başvurulmuştur (Borges & Torres, 2012:1-4). 1920’lerde ABD Kömür Komisyonu, Güney Appalachia Dağları ve Rocky Dağlarında çalışan madencilerin %65-80’inin şirket şehirlerinde yaşadıklarını tespit etmiştir. Ancak Ortabatı eyaletlerde bu oran %10-20 iken, Ohio’da %25 ve Pennsylvania’da %50 imiş. Dağlık ve yerleşim birimlerinden uzak bölgelede çalışan işçi sayılarının daha yüksek bir oranının şirket şehirlerinde yaşadıkları görülmüştür (Boyd, 2017). Bütünüyle bakıldığında şirket şehirlerinin işverenler için önemli yanı işçileri mekansal olarak hareketliliklerini sınırlandırdıkları için onları kontrol etme noktasında sahip oldukları güçtür. Bu gücü destekleyen bir unsur da işçilerin aynı zamanda tüketim malzemelerini de işverenlerden sağlamasıdır. Böylelikle işçilerin, işverenlerine olan bağımlılıkları had safhaya ulaşmaktadır. Bu da işverene iş mahalini ve iktisadi amaçlarını aşan toplumsal ve siyasal bazı ayrıcalıklar sunmaktadır (Borges & Torres, 2012:9-10).

19. yüzyıl sonunda İngiliz Ebenezer Howard ‘*Garden City*’, *Bahçe Kent/Şehir* kavramı ile yeni bir anlayışı şirket şehri literatürüne ilave etmiştir. Bu kavramda odak noktası, endüstrileşme ile ortaya çıkan kalabalık, pis ve karanlık şehirlerde yüksek kiralar ödeyerek yaşayan işçi sınıfının tehlikeli olma potansiyeli taşınmasıdır. Bu potansiyeli ortadan kaldırmak için işçiler ve işverenlerin daha eşit şartlarda yaşayabileceği, ihtiyaçların daha sağlıklı, ekonomik giderilebildiği ve şehir hayatına oranla çok daha fazla yeşil alan içeren şehirler kurmak amaçlanmıştır. Bu konseptte en yakın örnekler İngiltere’de Cadbury’nin Bournville’i, Lever’in Port Sunlight’ı ve Almanya’dan ise Alfred Krupp’ın Margarethenhöhe’dir. Bu projelerin Garden City’den farkı imtiyazın tamamen işveren tarafında olmasıdır. Bu farklılık sebebi ile bu *paternalistic* (pederşahi) modeller işgücü üzerindeki işveren denetimi ve gözetimini artırma imkanı tanımaktadır (Van Zee, 2012:45-46).

Kurucu John Cadbury ilk olarak 1824’te Birmingham’da bir dükkan açmış ve kakao ve çikolatanın da yer aldığı bazı gıda maddeleri satmaya başlamış. İlerleyen dönemde çikolata ve kakao’nun çeşitli varyasyonları hem üretilmiş hem de satılmış. Oğulları olan iki kardeş George ve Richard Cadbury, Birmingham’da 1947 yılında kurdukları fabrikanın artık kendilerine küçük gelmesinin ardından yeni bir fabrika kurmak isterler. Ancak bu fabrikanın diğer endüstriyel alanlarda olanlardan biraz farklı olmasını arzularlar. 1978 yılında yaklaşık 60 bin metrekare (14,5 acre) alan üzerine inşa edilmeye başlayan köy, yeşil bir alan üzerinde, işçilerin rahat ve keyifli bir hayat yaşaması için tasarlanmıştır. Köyün adı; çay, dere anlamına gelen “*boorn*” ve Fransızca kent anlamına gelen “*ville*” kelimelerinin birleşiminden alarak, Bournville olmuştur. George Cadbury böyle bir köyün kurulmasındaki maksadını veciz bir şekilde anlatmıştır: “*Hiç kimse bir gülün yetişemediği bir yerde yaşamaya*

mahkum edilmemelidir.” Mimar George H. Gadd, George Cadbury ile birlikte çalışmış ve ilk tuğla Ocak 1879’da koyulmuş ve ilk 16 ev ustabaşı ve yöneticiler için inşa edilmiştir. 1879’da işlemeye başlayan fabrikaya gelen işçiler, daha önce hiç görmedikleri kriket ve futbol sahaları ile karşılaşmışlar. Spor yapma imkanları başka sporları da bünyesine katarak gittikçe genişlemiş. Kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı inşa edilen yüzme havuzları, fabrikaya yeni katılan gençlerin iyi birer yüzücü olmalarını teşvik etmiş. Ayrıca işçilerin yemeklerini pişirip yiyebilecekleri bir mutfak ile üstünü değiştirebilecekleri özel bir giyinme odası da bulunmaktaymış. 1893’de ilk başta önemli çalışanlar için yapılan evlere ek olarak, Mr. Cadbury 485 bin metrekareden (120 acre) daha fazla arazi satın alarak 1895’te burada 143 ev daha inşa ettirmiş. Tipik bir ev alt katta bir salon, bir oturma odası, bir mutfak ve üst katta da üç yatak odasından oluşmaktaymış. İlk yapılan evlerde banyo olmasa da ardından eklenmiş. 1990 yılında Bournville’in bir kısmı Cadbury World adında çocuklar için eğlenebilecekleri, çikolata ve kakaonun tarihçesi ile birlikte fabrikanın tarihinin de anlatıldığı bir yer haline dönüştürülmüş. (Cadbury, 2017).

3.2. Rıza Tevfik’in Sanayileşmenin Sonuçları Üzerine Fikirleri

Rıza Tevfik’in medeniyetten beklentisi insanları cemaat halinde refah ve düzen ile yaşatmasıdır. Genel ahlakın devamı için gerekli olan ise bu cemaatin her şeyden önce asıl zahmetli işleri görenlerinin temel ihtiyaçlarının gerekli düzeyde sağlanmasıdır. Eğer sağlanamaz ise cemaatin ahlaki yapısının selametinden şüphe edilmesi muhakkaktır. Çünkü Rıza Tevfik’e göre insanları adı şeylere iten en önce temel ihtiyaçlarıdır. Şimdiki medeniyetin sanayi üzerine kurulması ise bir taraftan sermayedarların bir taraftan ise işçilerin (amele) kıymetlerini artırmıştır. Burada ise işçi ile, daha önceki dönemlerde cebri çalışan kimseler arasındaki fark gözetilmiştir. Onlar işçi sınıfına dahil edilmemiştir. Sanayi öncesi dönemde hizmet edenler her ne kadar para ile satın alınmamış dahi olsalar sosyal alanda bir değere sahip değildirlir. Bazı sınıai uzmanlıklar olsa bile çalışan sınıf daima toprağa bağlı angarya usulünde çalışıyordu. Rıza Tevfik bu konuda “*Üzerinde hayvan gibi yaşayıp çalıştığı toprak ile beraber bir efendinin malı, mülkü idi*” demiştir. Bugünün işçisi ile patron arasında ancak hukuki muamele ile işlem olabilir, zorla veya angarya ile değil. Bugünkü durumda kömür ve demir gibi iki unsur buhar kuvveti sayesinde önem kazanmış ve makineler işçilerin refah ve saadetine hizmetkar olmuştur. Rıza Tevfik burada sosyalistlerin eleştirilerini gözetip bu ilerleminin işçiler için faydalı olduğuna inanarak “*onlar ne derlerse desinler*” diyerek karşılarında durmuştur. İnsanların fakir olan çoğunluğu adeta bir hayvan sürüsü gibi yaşarken, yeni medeniyet sayesinde hukuka, haysiyete ve hürriyete sahip olup önemli bir sınıfı oluşturmuşlardır (Rıza Tevfik, 1909:209-210).

Rıza Tevfik’in işaret ettiği bir diğer nokta yeni medeniyette işçilerin makineler ve fabrikalar dolayısı ile elde ettikleri gücün belki bir ordudan bile daha tahripkar olabileceğidir. Büyük fabrikaların bazılarında binlerce işçi çalışıyor ve bunlar içinde de daha uzmanlaşmış olanları bulunuyor. Yapılan işin daha mükemmel ve ucuz olabilmesi için işçiler arasında yardımlaşma ve ayrışma bulunmaktadır. Bundan maksat işbölümüdür. Rıza Tevfik işbölümünün işçilere kattığı güçten dem vurarak, bir fabrikadaki bir sınıf işçinin iş bırakarak bütün bir fabrikayı tatil edebileceğine işaret eder. Aynı zamanda fabrikalar arasında da bir bağ vardır ki, bir fabrikanın tatili ile diğer fabrikalar da akamete uğrayabilir. Bir diğer husus da sanayinin ilerlemesi ile ihtiyaçların karşılanması kolaylaşırken, aynı zamanda bu ihtiyaçlar artmıştır da. Aynı durum sermayenin yoğunlaşması ile sanayi idaresinin merkezileşmesine de neden olmuştur. Rıza Tevfik örnek olarak evlerin aydınlatılması için eskilerde çıra kullanıldığını ve sırasıyla artık yağ kandili, mum ve petrolün kullanıldığını gösterir. Eski durumda kişiler kullandıkları ürün için müstakil kalır ve diğerinin tüketimi ile alakadar olmazdı. Ancak hava gazı kullanılmaya başlandıktan sonra bu durum ortadan kalkmış, gazın bir merkezden dağıtılması daha kolay, ucuz ve sıkıntısız olmakla birlikte işçi sınıfına büyük bir kuvvet vermiştir. Köyde müstakil yaşayan bir köylü hem efendidir hem de işçi. Ancak şehirlerde hava gazı gibi su, ulaşım, telefon, posta ve sair hizmetler tek bir merkezden idare edildiğinden, eğer işçiler bazı sosyalistlerin söylediği gibi iş bıraksalar bütün bir şehir bu hizmetlerden mahrum kalır. Bu da işçi sınıfına, bu gibi işlerin yapılmasında kilit bir rol oynamalarından ötürü büyük bir güç bahsetmiştir. Basit bir toplum düzeninde bu kadar tehlike olmayacaktır. Sanayinin ilerlemesi Rıza Tevfik’e göre işçi sınıfının kuvvetini, haysiyetini ve şerefini artırmıştır (Rıza Tevfik, 1909:210-213).

Rıza Tevfik yeni medeniyeti sanayinin ilerlemesine dayandırmaktadır. Bu ilerleme ise makineler sayesinde vücut bulmuştur. Artan fabrika ve makineleri idare etmek için ise daha fazla işçiye ihtiyaç duyulmuştur. Rıza Tevfik’in bu şeması hiç şüphesiz sanayinin ortaya çıkışında işçileri bir özne rolü vermemekte onları pasif, var olan durumu etkileyen veya bu durumdan etkilenen bir nesne hükmünde addetmektedir. Ancak işverenlerin menfaatini işçilerin sanayideki öneminden dolayı onların hayatlarını iyileştirmelerinde görür .

3.3. Rıza Tevfik’in Ziyaret ve Gözlemleri

İngiltere’ye giden Rıza Tevfik bazı şehirleri ziyaret etmiştir. Bunlardan bazıları Newcastle, Manchester ve Liverpool gibileridir. Buralarda Rıza Tevfik birer gün gezip birer gece dinlendikten sonra Birmingham şehrine geçer. Birmingham’ın fabrikalar ile meşhur olduğundan, İngiltere’de en çok fabrikanın bu şehirde bulunduğu ve 1100-1200 kadar fabrikaya sahip olduğundan bahseder. Bunların hepsini ziyaret etmesinin

mümkün olmadığını ama en önemlisi olarak gördüğü Mr. Cadbury'nin kurduğu 'yeni köyü' ziyaret ettiğini ifade eder. Rıza Tevfik bu köyü, işçilerin ne kadar onurlu ve refah içinde çalıştıklarını herkesin görmesini ister. Bu köy Mr. Cadbury'nin çikolata fabrikasıdır. Kendisi Quaker mezhebine bağlı bir fabrikatördür. Rıza Tevfik bu köyü ziyaret etmek ve kurucusu ile sohbet etmek için beş çayına davet edilmiştir (Rıza Tevfik, 1909:214-215).

Rıza Tevfik Mr. Cadbury ile birlikte bahçelerden geçerek güzel manzaralı bir yerde oturduklarını ve orada yedikleri üzüm ve seftalilerin fabrika bahçesinde yetiştiğini anlatır. Mr. Cadbury, Quaker mezhebine bağlılığının gereği olarak savaflara karşı olduklarını, savaflara harcananların işçilerin halinin iyileştirilmesine harcanması durumunda dünyanın bir mutluluk yeri olacağını ifade eder. Bu niyetin nasıl gerçekleşebileceğini göstermek için de kendi kurduğu köyden bahseder ve köyü gezmeye başlarlar (Rıza Tevfik, 1909:215).

Bu köyün ismi Bournville'dir, yönetimi ise Bournville Village Trust'a aittir. Köy, Worcestershire denilen kasabanın kuzey doğusunda, Birmingham şehrinin ise 4 mil güney batısında bulunmaktadır. Köyde inşa edilen binaların ilkleri 1879'da tamamlanmış iken bütünü 1895'te bitirilmiştir. Bütün köy; ormanları, çayırları ve evleri ile birlikte adı geçen cemiyetin mülküdür. Aynı zamanda idaresi de bu cemiyet tarafından yürütülmekteymiş. Ancak bütün bu köyün teşebbüsü, plan ve tertibi aslen Northfieldli olan Mr. George Cadbury'nin eseriymiş. Fabrikasındaki işçileri temiz ve refah bir köyde yaşatmak isteyen Mr. Cadbury, böyle bir köy inşa etmek isteyince işe önce bir cemiyet kurmak ile başlamış. Bu cemiyete sunduğu layihada, Mr. Cadbury böyle bir köy kurmaktaki niyetini aşağıdaki cümleler ile anlatmıştır (Rıza Tevfik, 1909:216):

"Böyle bir köy te'sis etmekten asıl maksad amelenin terf-i halidir². Sıhhatte muzır³ ve hava ve güneş gibi havâic-i hayatiyece kifâyetsiz yerlerde⁴ birçok amelenin izdihamından tevelliüd⁵ idecek mazarratların⁶, felâketlerin önünü almak, ve çalışkan sınıfın sefâletine çâresâz olmaktır. Bahçelerde, kırlarda meşgul olmak, toprakla uğraşmak pek tabii ve pek sahi bir meşguledir. Biz bu köy hayatının menâfiini⁷ fabrikalarda dahi te'min etmek istiyoruz. Gerek Birmingham şehrinde gerekse İngiltere'nin sair yerlerinde amele sınıfının şerâit-i hayatiyesini⁸ islâh ve ve emr-i maişetini tehvîn etmek⁹ ve onları açık havada çayırlarda, bahçelerde yaşatmak ve işletmek asıl maksadımızdır (Rıza Tevfik, 1909:217)."

Rıza Tevfik Mr. Cadbury'nin ifade ettiği bu düşüncelere katılmakla birlikte medeniyet için en büyük rezaleti, işçilerin karanlık, rutubetli ve havasız ortamlarda kalabalık bir şekilde yaşaması saymaktadır. Bu şekilde yaşayan işçiler kendi ifadesi ile çayır, ağaç, çiçek ve akarsu görmekten mahrum olarak, sıhhi şartlara uygun teneffüse dahi sahip olmadan hayatlarını sefalet içinde geçiriyorlar. Rıza Tevfik yine Mr. Cadbury'den şu şekilde aktarmıştır (Rıza Tevfik, 1909:217):

"Bütün bu esbab-ı sefâlet insanın hem cismen hem ahlâken düşkünlüğüne mu'cib¹⁰ oluyor. Şerâit-i hayat düşman-ı saâdet olunca insanlardan sıhhat ve metânet ve ahlâkca selâmet beklememelidir. Sefâlet-i hayat ile şiddet-i ihtiyacın ne felâketli neticeler verdiğini görebilmek için eski usul üzere idare olunan fabrikaları ziyaret etmelidir. Zavallı ameleden birkaçı kemal-i cesâret ve metânetle çalışarak bin müşkilât ile bütün mevânie¹¹ galebe alıyor ve binâenaleyh biraz yükseliyorsa da binlercesi de, insanıyetten düşmüş, büsbütün canavar olmuş olan ahlâksız câniler sürüsüne iltihak ederek mahlûkat-ı muzirenin¹² adedini arttırıyor. Bir kısım kimse dahi teverrüm¹³ iderek en murdar sefâletler içinde heder olub gidiyor. Bu hal memleketimiz için bir felâket ve bir tehlikedir (Rıza Tevfik, 1909:217)."

Rıza Tevfik bu düşünceleri eğer bir fayda maksadıyla söylene dahi makbul ve insanlığın en ulvi noktası olarak kabul etmiştir. Eğer bir fabrikatör faydasını işçisinin saadetinde ve refahında görüyorsa, bu insanlık adına en ideal hayallere sahip olanlardan bile daha fazla fayda sağlamış ve insanlığın sefaletine daha fazla çözüm üretmiş olur. Bu konudaki görüşünü kendi ifadesi ile şu şekilde ifade etmiştir (Rıza Tevfik, 1909:218):

² Halini iyileştirmek.

³ Sağlığa zararlı.

⁴ Hayati ihtiyaçların yetersiz olduğu yerlerde.

⁵ Meydana gelme.

⁶ Zarar, ziyan.

⁷ Faydalarını.

⁸ Hayat şartlarını.

⁹ Kolaylaştırmak.

¹⁰ Neden.

¹¹ Engeller, maniler.

¹² Zararlı kişilerin.

¹³ Verem olma, vereme yakalanma.

“Çünkü mârifet, yalnız ıslâhat düşünebilmek değil, cemâatin iktisâdî, ahlâkî, ictimâî muvâzenesini birdenbire bozmayarak bazı ıslâhat-ı mümkinneyi¹⁴ mevki-i icrâya¹⁵ koyabilmektir. Buna muvaffakiyet bir dehâ-yı mahsus¹⁶ sayesinde olabilir. Bir çorap makinesi yapmak, bir mikrobonun tahrîbatına çâreler bulmak için dâhiler zuhur itmiş olduğu gibi, temiz, bahtiyar, medeni bir köy yapmak amelenin mahkûm olduğu sefâletli hayata çâresâz olmak için dahi, Mr. Cadbury bir dehâ olarak zuhura gelmiştir, diyebiliriz (Rıza Tevfik, 1909:218).”

Rıza Tevfik, iktisadi ve toplumsal hayat için üretilen çözümleri fenni veya mühendislik alanlarında yapılanlar ile eş tutmuştur. Çünkü diğerleri nasıl insanların refahını etkiliyor ise iktisadi ve toplumsal alanda yapılan bazı yenilikler de en az diğerleri kadar etkilemektedir. Mr. Cadbury yaptığı gözlemlerde işçiler için en büyük sıkıntının iskân olduğunu düşünmüş ve buna yönelik tasarımlarda bulunmuş. İşe başlamadan bazı ilkeler belirlemiştir. Her evin bir bahçesi olması, evin en fazla bahçenin dörtte birini işgal etmesi, sokakların geniş ve her iki yakasının ağaçlı olması ve bütün köy arazisinin alanının onda birinin umumi orman ve oyun yeri olarak tahsis edilmesi bunlardandır. Bu ilkelere uyarak Bournville’in inşaatı başlamış ve ilk senede 200 hane, İngilizlerin *cottage* dedikleri surette inşa edilmiş. Bunlar birbirlerine benzemekle birlikte orta hallileri ve daha iyileri de bulunmaktaymış. Bazı diğer amele köylerinde olduğu gibi birbirini takip eden yeknesak evlerden oluşmamaktaymış. En mütevazı olanları bile sıhhate uygun mutfak ve banyoya sahipmiş. Rıza Tevfik’e kalırsa, bir İngiliz işçisi ömrü boyunca çalışsa böyle bir eve sahip olması mümkün değildir (Rıza Tevfik, 1909:219-220).

Bazı hizmetlerin gelmesi için dışarıdan anlaşmalar yapılabilmesi adına hukuki altyapı hazırlanmış. Ulaşımın kolaylaştırılması için tren şirketleri ile veya arazi satarak, kiralarak veya kimi yerlere ıslah ederek okul, hastahane ve ibadethaneler yaptırmak gibi. Ancak genel ahlâkın bozulmaması adına evlerin alkollü içeceklerin satışı için kullanılması yasaklanmışsa da daha sonra bazı kurallara riayet kaydı ile serbest bırakılmıştır. Öncelikle köyün idare heyetinin oybirliği ile izin vermesi şarttır. Alkollü içkinin cinsini, miktarını, nerede ve ne zaman satılacağını da yine köyün idare heyeti tespit etmekteymiş. Ayrıca içki satışından elde edilecek paranın köydeki işçileri içki içmekten uzak tutacak oyun ve eğlenceler için sarf edileceği de Rıza Tevfik’in aktardıkları arasındadır. Köy hakkındaki genel düşünceleri netice itibari ile şu şekildedir (Rıza Tevfik, 1909:220-221):

“Bu gibi şerâitle idâresi mazbut olan bu temiz köy şüphesiz dünyada yegâne bir numûne-i medeniyettir, bugün bu saâdet yalnız Mr. Cadbury’nin amelesine mükâfaten hasr idildiği için menâfi çarçabuk taammüm¹⁷ itmekte ve bu mikyas¹⁸ ve kâideye tevfikân köyler ihdasına çalışılmaktadır (Rıza Tevfik, 1909:221).”

Rıza Tevfik yazının devamında köyün inşası ve genel durumu hakkında teknik bilgiler ile devam etmiştir. Köyün inşasına mühendis Mr. Harvey (W. A. Harvey) başlamış ve Mr. Taylor (H. B. Taylor) tamamlamıştır. Köyün bahçelerini düzenlemek üzere iki usta bahçıvan ve onların çalıştırdığı birçok işçi tahsis edilmiş. Bu bahçıvanlar ilk olarak evlerin bahçelerini düzenlemekte ve ev sahiplerine gerekli bilgileri vermektedirler. Ardından herkes kendi bahçesini düzenlemekle mükelleftir. Köyün düzeninin devam ettirilmesine katkı sağlama adına iki bahçıvanlık sınıfı açılmış ve burada gençler ve çocuklara ders verilmiştir. Sokaklar en aşağı 12-13 metre genişliğindedir ve her iki tarafı da ağaçlıdır. Evler ise sokaklardan en az 6 metre içeridedir. İki ev arasındaki mesafe bu hesaba göre 24 metreden fazladır. Rıza Tevfik yazısını sonlandırırken girişte ortaya koyduğu sorunların çözümünü Bournville gibi köylerin hayata geçirilmesinde gördüğünü açıkça ortaya koyar. Sosyalizm işçileri kışkırtmak vasıtası ile ya ihtilal beklentisi ile onları büsbütün aldatır ya da iş bırakma eylemleri ile işçilerin refahını kısıtlar. Bunun yerine işçilerin yaşamlarını iyileştirecek bu tip köyler kurmak işçilerin sahip olduğu gücü kötüye kullanılmalarını engellemek için yegane çözümdür. Kendisi II. Meşrutiyet’in ilk döneminde liberal düşüncenin hakim olduğu bir zamanda ve bu düşünceyi sahiplenen bir kişi olarak aşağıdaki satırlar ile yazısını sonlandırmıştır (Rıza Tevfik, 1909:222):

“İşte hüsnüniyet, gayret ve fedâkârlıkla bir adamın ne büyük hizmetlere muvaffik olabileceğini bu köyü ziyaret idenler bizzat ve bîfiil görürler. Şüphe yok ki Mr. Cadbury bu muvaffakiyetiyle amelenin en büyük dostu ve sosyalizmin en büyük ve en koyu düşmanıdır.

¹⁴ Mükün olan iyileşmeler.

¹⁵ Uygulamaya.

¹⁶ Özel bir deha.

¹⁷ Genelleşme, yaygınlaşma.

¹⁸ Derecede, oranda.

Beyhûde münâkaşaat ile, yahud agraz-ı siyâsiyeye¹⁹ tebaan îrad olunan mazarr nutuklarla zavallı ameleye ihtilâlê dâvet iderek büsbütün sefâletlerini artırmaktansa böyle bir köy te'sis idub işçileri mâişet-i medeniyenin zevkından hisseyab itmek, hallerini terfi, fikir ve vicdanlarını terbiye, umurunu islâh itmek büyük bir insâniyetkârlıktır. Sosyalizmin ümid ittiği fevâidi te'min ile beraber ilga itdiği fesadın iktisâdiyyen, sıhhaten, siyâseten ve ictimâen dâî²⁰ olduğu tehlikeleri dahi henüz hâlet-i resmîyede iken boğmak, sosyalizm meselesini bilfiil hal itmek dimekdir. Bu zatı ve te'sis ittiği köyü görenler emin olabilirler ki Mr. Cadbury'nin amelesi- her ne gibi tes'ire mâruz bulunursa bulunsun- ta'til-i eşgal²¹ itmez. Bu bir büyük muvaffakiyeddâr, bu muvaffakiyete nâil olan adam dahi büyük bir adamdır (Rıza Tevfik, 1909:222-223)."

4. Sonuç

Sanayileşme ile kalabalıklaşan şehir nüfusunun çoğunluğunu oluşturan işçilerin, özellikle ilk dönemlerde yaşadıkları kötü hayat bazı anlaşmazlıkların yaşanmasına neden olmuştur. İşçi-işveren arasında yaşanan bu çatışmaların çözümü için bir grup çatışmayı tercih ederken bazıları da işçilerin hayatlarını iyileştirmeyi benimsemiştir. İkinci grup için çözümlerden biri, işçileri çalıştıkları fabrika sahası içinde kaliteli bir şekilde barındırmak ve bunun yanında sosyal imkanlar sağlamaktır. Ancak bu düşüncenin temelinde amacı çok daha farklı olan şirket şehri (company town) kavramı bulunmaktadır. Şirket şehirleri 19. yüzyılın ikinci yarısında, daha çok madenler ve doğal kaynaklar üretimi için işçilerin bu ücra yerlere taşınması ve barındırılması sebebiyle ortaya çıkmıştır. Böylece yerleşim alanlarına uzak olan bu tip yerlerdeki üretim süreçleri, bu yol ile işgücü arzını istikrarlıca sağlayabiliyordu. 20. yüzyıla yaklaşıldığında bu yaklaşım reforme edilerek şehir içlerindeki fabrika işçilerine daha müreffeh bir barınma imkanı sağlamak adına kullanılmıştır. Bu örneklerden biri de Birmingham şehrinde bulunan Cadbury ailesinin çikolata fabrikası olan Bournville'dir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme hamlesi özellikle ordunun modernleşmesi ile eş bir şekilde gelişmiştir. İhtiyaç duyulan kömür ise Zonguldak Kömür Havzasından temin edilmeye çalışılmıştır. Hatta bunun için devlet direk olarak bu üretime dahil olmuştur. İşgücü arzı, köylülerin maden ocaklarına uzak, köylerin dağınık bir durumda bulunmalarından ve coğrafyanın da son derece sıkıntılı olmasından dolayı düzenli bir şekilde sağlanamamıştır. Bunda en büyük pay aslında köylülerin madenlerde çalışmak için çok da gönüllü olmamasıdır. En çok da bu sebeple hem Osmanlı hem de Cumhuriyet dönemlerinde zorunlu çalıştırmaya başvurulmuştur. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde sanayileşme ve demiryolu projelerinin daha fazla kömür gerektirmesi sebebiyle kömür istihsalı artırılmak istenmiştir. Ancak verili durumda bu mümkün olamamıştır. Özellikle işgücü arzındaki devamlılığı sağlamak ve işgücünü nitelik olarak daha iyi bir noktaya getirmek için bazı projeler sunulmuştur. Bunlardan kimisi maden ocaklarının yakınında amele mahalleleri kurulmasını tavsiye ederken, Granigg amele köyleri projesini önermiştir. Bu proje ise işçilerin aileleri ile birlikte bir miktar toprağa da sahip olarak iskân ettirilmesini savunmaktadır. Bunun sebebi ise yöre halkının alşageldiği kırsal hayatı bozmamak ve işçilerin bir araya gelerek ortak çıkarlar üzerinde kader birliği yapmalarına engel olmaktır. Ancak bu proje de diğerleri gibi kabul görmemiş, işçilere yeni bir zorunlu çalıştırma şart koşularak havza köyleri ile maden ocakları arasında ulaşımı kolaylaştırmayı hedefleyen yeni yollar inşa edilmiştir. Bu projelerin kabul edilmemesine sebep olan ise genel olarak hem maliyetlere hem de varolan dokunun bozulmamasına karşı olan hassasiyettir. Osmanlı'da var olan, kırsal yapının korunması ve küçük köylü üreticiliğinin bozulmaması yaklaşımı devam ettirilmiştir. Ancak bu tartışmalar ile amele köyleri kavramı literatüre dahil olmuştur.

II. Meşrutiyet dönemi liberal aydınlarından olan Rıza Tevfik Bölükbaşı İngiltere'ye bir ziyaret gerçekleştirmiş ve 1909'da bu gezi ilgili düşüncelerini Ulum-i İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası'nda bir yazı olarak yayınlamıştır. Rıza Tevfik Birmingham'da ziyaret ettiği Bournville'den hayranlık ile bahsetmiş ve işçi sınıfına bu tip yaklaşım hakkındaki fikirlerini zikretmiştir. Bournville hakkında başka kaynaklardan da bilgi edinmek mümkündür. Ancak Rıza Tevfik'in anlattıkları bir Osmanlı aydınının meseleye nasıl yaklaştığını görebilme imkanı açısından önemlidir. Ona göre sanayileşme ile birlikte işçi sınıfı, mal ve hizmet üretiminin merkezileşmesi ve birbirine bağlı hale gelmesi ile inanılmaz bir şekilde güçlenmiştir. Bu güç, işçilerin iş bırakması ile tüm sistemin aksayabileceği tezine dayanmaktadır. Böylesi sonuçların meydana gelmemesi ve sosyalistlerin işçi sınıfını iş bırakmaya veyahut ihtilal yapmaya ikna edememesi için Rıza Tevfik'e göre işçi sınıfının refahı artırılmalıdır. Ancak Bournville türevi fabrikaların kurulması ile toplum düzeninin sağlanması ve devam ettirilmesi mümkün olabilecektir. Rıza Tevfik acaba daha önceki dönemlerde, kaliteli barınma imkanı sağlamayan ve aynı zamanda işverenlerin işçileri sömürmek adına araç olarak kullanılanları şirket şehri örneklerini de makbul karşılar mıydı? Bu sorunun cevabını tam olarak bilememekle birlikte, işçilerin ışıktan, temiz havadan ve sıhhi şartlardan mahrum olarak rubehteli, karanlık ve pis yerlerde kalabalık olarak

¹⁹ Kötü niyetli siyaset.

²⁰ Sebep olan.

²¹ İş bırakma.

yaşamalarının işçi sınıfının hırçınlaştırmasında ve ahlaki olarak yıpranmasında tabii bir rol oynadığını kabul etmesi, yaklaşımının ne olacağı hakkında bir fikir vermektedir.

Rıza Tevfik yazısında Zonguldak Kömür Havzasından ve genel olarak Osmanlı işçilerinin durumundan hiç bashedmemiştir. Ancak Bournville ve genel olarak işçilerin hayat şartlarının kötülüğü üzerine sahip olduğu düşüncelerden yola çıkarak, Zonguldak maden işçilerinin yaşam şartlarının iyileştirilmesi gerektiğini düşüneceği açıktır. Zonguldak'ta hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet döneminde işçinin refahını amaçlayan yaklaşımların hakim olmayışını ise ancak haiz ve sahip olduğumuz özgül şartlar neticesinde açıklayabiliriz. Hem köylüler köylerinden kopmaya ilk andan itibaren sıcak bakmamış hem de devlet pederşahi bir tavırla gerektiği zaman zorla dahi olsa köylüleri madenlerde çalıştırabilmiştir. Batı'da olduğu kadar mevzilerin keskinleşmediği, işçi sınıfı, devlet ve sermayedarların belirginleş(e)mediği bir dünyada, Batı dünyasında meydana gelen şiddetli çatışmaların ya da bu çatışmaların yaşanmaması için dizayn edilen Bournville ve benzerleri gibi, işçi refahını artırmayı hedefleyen yapıların ortaya çıkmaması şaşırtıcı kabul edilmemelidir.

Kaynakça

- Borges, M. J. & Torres, S. B. (2012). Company towns: Concepts historiography, and approaches. İçinde M. J. Borges, S. B. Torres (eds.), *Company Towns Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents* (ss. 1-40). New York: Palgrave Macmillian.
- Boyd, L. W. (2017). The company town. Erişim Tarihi: 25.11.2017, <https://eh.net/encyclopedia/the-company-town/>
- Buğra, A. (2013). *Kapitalizm, yoksulluk ve Türkiye'de sosyal politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cadbury (2017). *Our story*. Erişim Tarihi: 25.11.2017, <https://www.cadbury.co.uk/our-story>.
- Clark, E. (1992). Osmanlı sanayi devrimi. İçinde E. İhsanoğlu (der.), *Osmanlılar ve Batı teknolojisi-Yeni araştırmalar ve yeni görüşler* (ss. 37-52). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Çatma, E. (2006). *Zonguldak taşkömürü havzası tarihi*. Ankara: Sistem Ofset Yayıncılık.
- Doğan, İ. (1999). Sosyolojik düşüncenin Osmanlıdaki kaynakları: Ulûm-ı İktisadiye ve İçtimaiye dergisi örneği. *Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 32(1), 49-82.
- Gürboğa, N. (2005). Mine workers, the state and war: The Ereğli- Zonguldak Coal Basin as the site of contest, 1920-1947 (Unpublished doctoral dissertation). Boğaziçi University Atatürk Institute for Modern Turkish History, İstanbul.
- Gürboğa, N. (2007). Emek, sermaye ve mekan üretimi Zonguldak Kömür Havzasında amele köyleri projeleri. *Toplumsal Tarih*, 164, 58-65.
- Güven, T. (2015). *Zonguldak Kozlu'da kömür madenciliği: İşletmecilik ve çalışma hayatı (1848-191)*. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2015). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Quataert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reform ve tarım*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Quataert, D. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nda madenciler ve devlet Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920*. (Çev. N. Ö. Gündoğan, A. Z. Gündoğan). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Rıza Tevfik, (1909). İngiltere'de bir amele köyü. *Ulum-i İktisadiyye ve İçtimaiye Mecmuası*, 3(10), 209-223
- Sarç, Ö. C. (1940). Tanzimat ve sanayimiz. İçinde *Tanzimat I*. İstanbul: Maarif Matbası.
- Toprak, Z. (2013). Türkiye'de Durkheim sosyolojisinin doğumu. *Toplumsal Tarih*, 238. 22-32.
- Uçman, A. (2008). Rıza Tevfik Bölükbaşı. İçinde *İslam Ansiklopedisi*, 35, 68-70. Erişim Tarihi: 22.10.2017, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c35/c350049.pdf> , 28.11.2017.
- Wallerstein, I. (2012). *Tarihsel kapitalizm ve kapitalist uygarlık*. İstanbul: Metis.
- Van Zee, M. R. (2012). Form and reform: The Garden City of Hellereu-bei-Dresden, Germany, between company town model town. İçinde M. J. Borges , S. B. Torres (eds.), *Company Towns Labor, Space, and Power Relations across Time and Continents* (ss. 41-68). New York: Palgrave Macmillian.
- Yıldırım, K. (2013). *Osmanlı'da işçiler (1870-1922) çalışma hayatı, örgütler, grevler*. İstanbul: İletişim Yayınları.